

SZATMÁRI JUDIT

A politikai élet színtere?

avagy világiak részvétele a protestáns egyházi gyűléseken az 1850-es években

Az 1849. augusztus 13-i világosi fegyverletétel a magyarországi protestáns felekezetek s így a református egyház életében is új korszak kezdetét jelentette, bár a kortársak maguk sem tudták, hogy ez mennyire lesz más, merőben eltérő a korábbi egyházi élethez, gyakorlathoz képest. 1848 tavaszán a protestáns egyházak örömmel üdvözölték az áprilisi törvényeket, az 1848:20. törvénycikk kimondta a protestáns felekezetek teljes egyenjogúságát. 1848 szeptemberében miniszteriális értekezletre gyűltek össze az evangélikus, református és unitárius küldöttek (Erdély uniója után először így együtt Magyarország protestánsai), hogy báró Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszterrel az állam és egyház közötti viszony gyakorlati kérdéseit vitassák meg.¹ Ekkor határoztak arról is, hogy 1849. augusztus első vasárnapján nemzeti zsinatot tartanak. A hadi események azonban nem kedveztek a zsinattartásnak.

A magyarországi négy református egyházkerület vezetését más-más helyzetben érte a szabadságharc leverése. A dunántúli egyházkerület már császári ellenőrzés alatt állt, püspöke, Nagy Mihály komáromi lelkész a komáromi várba zárva értesülhetett a hírről.² A dunamelléki egyházkerület még megtartotta éves közgyűlését Pesten július 2-án, de már a jövődőre készült. Az összegyűlt küldöttek – „miként honunk közügye kétes folyamú és kimenetelű zavarba jövén”³ – nem tudhatták, mikor tarthatnak ismét gyűlést, a kerület ügyeit viszont addig is intézni kellett. Ezért – a katonai helyzet bizonytalansága miatt szinte „állva” – hoztak határozatot arról, hogy Polgár Mihály szuperintendens „az időközben jöhető változásokhoz és körülményekhez képest az egész egyházkerületet kormányozni és bölcs belátása szerint intézkedni méltóztassék”.⁴ A tiszántúli egyházkerületben Szoboszlai Pap István püspök 1849. augusztus 2-án, a debreceni csata napján jegyezte fel naplójában: „Rettenetes nap. De engemet az vigasztalt, biztatott, éltetett, hogy jobb jövődő kezdődik ez nappal, s eljövend a békének, a törvényes rendnek általam mindig szívszakadva óhajtott

¹ Kósa László: *A polgári szabadság kapujában: a református egyház 1848-ban*. Protestáns Szemle, 60. (7. új) évf. (1998) 2. sz. 89–99.; Szatmári Judit: *A református egyház előkészületei az 1848-as miniszteriális konferenciára*. Egyháztörténeti Szemle, 1. évf. (2000) 1. sz. 74–92.; Kertész Botond: *Evangélium és szabadság. Az evangélikus egyház Magyarországon 1848–49-ben*. Budapest, 2002.

² Tóth Endre: *A pápens története a dunántúli egyházkerületben*. Theológiai Szemle, 16. évf. (1940) 2. sz. 547–564., 3. sz. 579–600., 4. sz. 609–649.

³ Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (a továbbiakban: RL) A/1.a Egyházkerületi közgyűlési jegyzőkönyvek 8. kötet 1849-ik évi Jegyzőkönyv 1. pont

⁴ Uo.

ideje.”⁵ A tiszáninneri egyházkerületben Apostol Pál szuperintendens, akit a forradalom évében, az 1848. szeptemberi gyűlésben választottak meg,⁶ augusztus 29-én Miskolcon már az új helyzetben tartott kisgyűlést az országos főbiztos, gróf Zichy Ferenc által értéktelennek nyilvánított Kossuth-bankók ügyében.⁷

Zichy nevéhez fűződik az a rendelet is, mely mintegy előrevetítette, hogyan fogja korlátozni az újonnan berendezkedő önkényuralmi rendszer a protestáns egyházak eddig kialakult autonóm önkormányzatát. A szeptember 18-án kiadott rendelet az országban mindenmű gyűlés tartását megtiltotta, így az egyházi gyűlésekét is, különösen pedig az évenként októberben tartani szokott debreceni szuperintendencionális gyűlést.⁸

A harcok elcsitulása után egy ideig élt a remény: mivel ezeket halálra ítélni úgysem lehet, a megtévelyedett országlakókkal szemben kegyelmet fognak gyakorolni.⁹ A jelentős anyagi károk (háborús események okozta épületkárok, harangfelajánlások, Kossuth-bankók miatt pénztörkéék semmivé válása stb.), a lelkészi–tanítói kart érintő személyi veszteségek mind idővel kiheverhetőnek, pótolhatóknak tűntek, remélve, hogy a protestáns felekezetek egyházi élete hamarosan visszatérhet a megszokott kerékvágásba. Ezzel szemben az egyes személyeket ért megtorlásokon túl (lelkészek, tanítók, kollégiumi diákok elítélése, besorozása) a protestáns egyházakat egészében érte büntetésként a Haynau-féle rendelet 1850. február 10-én. „A protestáns egyház kormányzatáról az ostromállapot idejére” szóló rendelet kilenc pontban szabályozta a protestáns felekezetek belső életét.¹⁰ Ennek főbb pontjai: az egyetemes és kerületi felügyelők, gondnokok tevékenysége megszűnik. A megüresedett szuperintendensi állások – választások nem engedélyeztetvén a kivételes állapot idejére – kinevezett adminisztrátorokkal töltenek be, akik az esperesekkel és néhány világi bizalmi férfival vezetik az egyházi kormányzatot. A főfelügyelők és főgondnokok tiszte a szuperin-

⁵ *A tiszántúli egyházkerület múltjából. Szoboszlai Pap István püspök naplójegyzetei.* Közli: Dr. Nagy Sándor. Debreceni Protestáns Lap, 57. évf. (1937) 1–12. sz., 47–50., 69–71., 93–96., 116–118., 139–142., 161–164., 187–189., 214–216., 236–238., 263–265., itt 7.; Szoboszlai szuperintendenssé választásától haláláig (1841–1855), „magánjegyzőkönyveket” vezetett, melyek a hivatalos iktató-, másolati könyv, magánnapló sajátos keverékei. A sorozatból épp az 1848-as kötet hiányzik, s az 1849-es első lapjai is kiszakítva, miként maga a szerző jegyzi fel: „Ezen naplóból a 3-k laptól fogva a 229-ig lapig minden levelek kiszakasztattak, a 229-ik lapon álló sorok pedig letöröltettek a január 6-kán 1851 [...] kerületi kormányi magas rendelet folytán és értelmében.” Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár (a továbbiakban: TREL) I. Elnöki iratok (e) 5. k. Az 1849. augusztus 2-től december 31-ig terjedő naplórészt Nagy Sándor közölte tizenkét részben. A megsemmisített részek adhatnának felvilágosítást arról, hogyan jutott a Függetlenségi Nyilatkozat kihirdetését pásztorlevelében ajánló püspök a Habsburgok „törvényes rendjének” óhajtasáig.

⁶ A forradalom alatti választásokat több helyen megsemmisítették. Uray Bálint Debrecen kerületi főispán (1849. októbertől a kerületi főbiztosok a „kerületi főispán” címet viselheték az 1850. szeptemberi átszervezésig, mely megszüntette tisztüket) rendelete szerint az egyházvidékekben a forradalom következtében beállt változások az 1848 előtti állapotra visszaállítandók. Ekkor veszítette el hivatalát az 1848-ban bihari esperessé választott Nagy István kisszántói lelkész. Zoványi Jenő: *A tiszántúli református egyházkerület története.* Debrecen, 1937. 114.

⁷ Tiszáninneri Református Egyházkerületi Levéltár (a továbbiakban: TIREL) 1. Egyházkerületi-kollégiumi levéltári gyűjtemény (Zsoldos-féle gyűjtemény) B/LXX 32.314/31

⁸ Vári Szabó Sámuel: *1848–1849 bepecsételt könyve.* Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelő, 3. évf. (1881) 8. sz. 367–371., 9–10. sz. 428–433., 11–12. sz. 510–515., itt 514.

⁹ Berzeviczy Albert: *Az abszolutizmus kora Magyarországon 1849–1865.* 1–3. köt. Budapest, 1922–1932. I. 123.

¹⁰ *Állam, egyház, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790–2005* (Dokumentumok). 1. köt. 1790–1944. Budapest, 2005. 188–190.; a rendelet tartalmát ismerteti Zsilinszky Mihály: *A magyar honi protestáns egyház története.* Budapest, 1907. 677.

tendensre száll. Az egyházi és iskolai alapítványok kezelése miatt szükséges gyűlések kerületi hadbiztos jelenlétében tartathatnak. A négy-négy egyházkerület beosztását az ország katonai beosztásához kell közelíteni. Végül három adminisztrátort nevez ki Haynau az evangélikus egyházban, Wohlmuth Lipótot a dunántúli, Chalupka Jánost a bányai, Reisz Sámuel a tiszai evangélikus egyházkerületbe.

A Haynau-rendelet idegen voltát akkor értjük meg igazán, ha ismerjük a protestáns egyházaknak a 19. század közepére kialakult önkormányzati rendszerét. Az 1791:26. törvény cikk biztosította önrendelkezési jogukat, megtartva az uralkodónak a főfelügyeleti jogot. Belső egyházi életüket az önmaguk alkotta kánonok szabályozták. Jóllehet az 1791. évi zsinatok (budai református és pesti evangélikus zsinat) határozatait az uralkodó nem szentesítette,¹¹ ezek alapján a 19. század első felében a zsinat–presbiteri elven működő egyházban megszilárdult egyházkerületi, egyházmegyei szinten a paritás, azaz egyházi és világi tisztségviselők közösen vitték az egyházkormányzatot. (Helyi szinten, az egyházközösségek szintjén még nem volt ez jellemző, épp a pátenshare hívja majd fel a figyelmet arra, hogy működő presbitérium kell a lelkész mellé, ne álljon egymagában a hatalommal szemben.) Egyházi és világi képviselők hol vállelve, hol egymás ellenében, de egymásra utalva közösen irányították az egyházi életet. Az természetes volt, hogy mindenki a maga feladatát végezte elsősorban: a lelkészek, professzorok az egyház belső életéért feleltek – teológiai kérdések, papjelöltek vizsgáztatása, gyülekezetbe kirendelésük, az iskolák igazgatása elemi szinttől a kollégiumokig, lelkészekkel és tanítókkal kapcsolatos ügyek stb.; a világi képviselők (főgondnokok, egyházmegyei gondnokok, assessorok [ülnökök vagy tanácsbírák] – jórészt nemesi származásúak, akár arisztokraták a főgondnoki székben, esetleg honorácior értelmiségiek) pedig inkább kifelé képviselték az egyházat – eljártak a Helytartótanácsnál, vármegyénél, de emellett az egyházi gyűlések aktív résztvevői is voltak, kollégiumi bizottságok vagy akár egy helyi konfliktus elsimítására kirendelt deputáció tagjai. Probléma abból adódott, ha valamelyik fél úgy érezte, a másik kerül fölénybe, és kisajátítja a vezetést. Az önkényuralmi berendezkedés épp ezt a fokozatosan kialakult, kényes egyensúlyú berendezkedést változtatta meg egy tollvonással, a Haynau-féle rendelettel, amit sem az egyházak, sem a világiak nem fogadtak örömmel. Eltekintve az evangélikus egyháztól, ahol a nemzetiségi megosztottság folytán a világiak és egyháziak közötti ellentétet az 1840-es évek uniós mozgalma különösen kiélezte.¹² Az evangélikus egyházban egy korábbi szuperinten-

¹¹ Varga Zoltán: *Politikai okok az 1791. évi zsinati végzések szentesítésének elmaradásában*. Debrecen, é. n.; erről még részletesen lásd: Polgár Mihály: *A magyarhoni helv. vallástételt követők Budán 1791-ben tartott nemzeti zsinatjuk rövid története*. Egyházi Almanak MDCCCXLII-dik évre. Kecskemét, 1842. 163–255.; RL A/1. a 5. k. 654–660. Tormássi János generalis notarius feljegyzése a zsinatról. A különálló, csak fontosabb ügyekben együtt tanácskozó vagy feliratot fogalmazó egyházkerületek más-más hagyományokkal rendelkeztek, már csak elhelyezkedésük miatt is. Aszerint, hogy a királyi Magyarországon, a török hódoltságban vagy éppen az erdélyi fejedelemség uralma alatt éltek, más tradíciót hoztak magukkal a 18. századba, amikor az uralkodói akarat kényszerítette őket az egységesülés útjára (I. és II. *Carolina Resolutio*).

¹² A magyarországi protestantizmus egyesítésének gondolata – az augsburgi és helvét hitvallású evangélikusok vagy evangélikusok és reformátusok egy közös egyházban történő egyesítése – már az 1791-es budai–pesti zsinatok után napirendre került. Lásd: Balázs László: *A felekezetek egymáshoz való viszonya 1791–1830 különös tekintettel az egykorú nyomtatványokra*. Budapest, 1935. A reformkorban mint a nemzeti egység egyik eszköze tűnt az megvalósítandó feladatnak. Az eszmének azonban mindkét felekezeten belül bőven akadtak ellenzői. Az evangélikus egyházban hosszabbtávú hatása volt az uniós mozgalomnak, a nemzetiségi lelkészek (szlovákok) és a magyar világi tisztségviselők közötti ellentétek a lehető legjobban kiéleződtek, hiszen az unió egyik nem

dens sem maradt hivatalban (a Haynau-rendeletben kinevezett három adminisztrátor után a dunáninnyi egyházkerület is adminisztrátort kapott, Chalupkát helyezték ide át, a bányaiba pedig Komáromi Józsefet nevezték ki), ezzel szemben a református egyházban mind a négy superintendens a helyén maradhatott, de immár főgondnok-társ nélkül. A megváltozott viszonyok közepette különösen érdekes annak vizsgálata, vajon igaz-e a protestánsok története kapcsán közhelynek számító megállapítás, hogy az egyházi életben résztvevő világiak valójában politikai célokra használták egyházi tisztségeiket. Amennyiben ez így lett volna, tisztségeik rendeleti megszüntetése után, mivel politikai működés az egyházakon belül az önkényuralmi berendezkedés alatt lehetetlenné vált, az egyházi életből teljesen eltűntek volna. Azonban nem ezt tapasztaljuk.

A református főgondnokok, bár természetesen nem jelenhettek meg a korlátozott formában engedélyezett gyűlésekben, a színpalak mögött igen aktív szerepet vállaltak.¹³ A dunántúli egyházkerületben id. Pázmándy Dénes főgondnok (1781–1854) és Nagy Mihály szuperintendens között folyamatos volt a levélváltás, minden fontosabb ügyről tanácskoztak.¹⁴ Éppen ezért érezte Nagy Mihály Pázmándy 1854-ben bekövetkezett halála után, hogy támasz nélkül maradt. A tiszáninnyi és a dunamelléki egyházkerület főgondnokai a Teleki családból kerültek ki: gróf Teleki József (1790–1855) és gróf Teleki Sámuel (1792–1857) levelezés útján szintén folyamatosan jelen volt „háttértanácsadóként”, másrészt házukban helyet adtak egyházi és világi összejöveteleiknek, ahol a kormányzattal szembeni stratégiát tárgyalták meg.

A tiszántúli egyházkerületben más volt a helyzet. Itt a főgondnok báró Vay Miklóst (1802–1894) a közte és Szoboszlai Pap István szuperintendens közötti személyes ellentét távolította el az egyházi közéletből. Vay erdélyi kormánybiztossága után, mely őt Debrecenben népszerűtlenné tette, Szoboszlai több lépéséről nem értesítette a főgondnokot 1849-ben. A Magyarország kormányzójává választott Kossuthhoz intézett egyházkerületi hódoló nyilatkozatot például az átadás előtt az utolsó pillanatban akarta vele aláírni, amit Vay megtagadott. A sértett Vay Miklós lemondott a főgondnokságról, haláláig sértve érezte magát Szoboszlai eljárása miatt, aki a „jó hazafit” akarta játszani vele a „rossz hazafival” szemben.¹⁵ Lemondása azonban nem akadályozta meg abban, hogy az évtized második felében (1851-es elítéltetése és bebörtönzése után)¹⁶ feladatot vállaljon az egyetemes protestáns egyházi érdekek képviselőjeként, a pátensharc idején fontos szerepe volt a protestánsok és Bécs közötti tárgyalásokban. 1860-ban pedig ismét főgondnokká választották, immáron a tiszáninnyi egyházkerületben.

A főgondnokok távolmaradása miatt az egyházmegyék segédgondnokaira, *assessor*aira maradt a döntés, elvállalják-e, hogy a Haynau-rendeletben engedélyezett bizalmi férfiúi

titkolt célja a világi elem részéről a magyarosítás volt. Lásd: Kertész Botond: *Protestáns uniókísérelt Magyarországon az 1840-es években*. *Protestáns Szemle*, 59. évf. (1997) 4. sz. 256–281.

¹³ Az evangélikus egyházban hasonló volt a helyzet. Erről a háttérben működésről ad igen szemléletes képet Bauhofer György budai evangélikus lelkész naplója: *Bauhofer György budai evangélikus lelkész kéziratos naplója*. Karner Károly átírásában, 1929. (Az eredeti példány nem áll rendelkezésre.) *Evangélikus Országos Könyvtár*

¹⁴ Tóth: *A pátenstörténete*, 557–558.

¹⁵ Ballagi Géza: *Emlékbeszéd id. báró Vay Miklós felett*. *Protestáns Szemle*, 6. évf. (1894) 7. sz. 431–477., 8. sz. 521–554., itt 450–451.

¹⁶ *Emléklapok br. Vay Miklós életéből*. Lévy József bevezetésével. Budapest, 1889.; Vay Miklós: *A jószágos császár haragja börtönben sínylődött*. In: Tóth Gyula (szerk.): *A föld megőszült. Emlékiratok, naplók az abszolutizmus (Bach) korából*. Budapest, 1985. 1-2. köt., I. 299–362.

minőségben megjelennek a gyűlésekben, aktívan részt vállalnak az egyházi életben. A református egyházban egyházkerületenként eltérő megoldásokat találhatunk.

A dunántúli egyházkerületben 1850-ben és 1851-ben két-két gyűlést is tartottak, melyen bizalmi férfiúi minőségben megjelentek világiak.¹⁷ A Haynau-rendelet után az 1850. május 27–30-án Pápán tartott gyűlés volt az első, melyet ebben a korlátozott formában tartottak meg.¹⁸ Az itt fogalmazott felségfolyamodvány és maga a gyűlés lefolytatása Karl Geringer báró császári királyi teljhatalmú polgári biztos megrovását vonta maga után.¹⁹ A gyűlésbe kirendelt császári királyi biztos,²⁰ Szathmáry Dániel, a Komárom vármegyei árvaszék ideiglenes elnöke ugyanis jelentette, hogy két esperes is ekkor tett esküt, melynek szövegében nem szerepelt „kivált a jelen idő kívánatához képest, Urunk Királyunk és Fejedelmünk, s felséges uralkodó császári királyi ház eránti hűségrei kötelezés”, hiába kérte a biztos ennek bevételét. Ráadásul a jegyzőkönyvben szerepelt id. Pázmándy Dénes iskolai felügyelővé választása, amit Geringer úgy tekintett, hogy a főgondnokot más címen ugyan, de továbbra is a kerület vezetésében akarják megtartani. Mindez Geringer számára világos bizonyíték volt a „*vormärzlich*” törvényekhez való nyakas ragaszkodásra és a protestánsok kivételezett helyzetére Magyarországon („*exemptionelle Stellung der Protestanten in Ungarn*”). Ez az eset rávilágított továbbá a Haynau-rendelet hiányosságára, az ugyanis csak egyházkerületi szinten szól a világi tisztségek megszüntetéséről, amit Pápán úgy értelmeztek, hogy az egyházmegyei gondnokok működhetnek tovább. Ezért Geringer szükségesnek látta, hogy pótlólagos rendeletben a világi tisztségviselők hivatalának felfüggesztését kiterjessze az egyházmegyék szintjére is.²¹ Eskü-kérdésben pedig a református és evangélikus esküformák országos összegyűjtésére került sor.

A tiszáninneni egyházkerület 1850 nyarán Miskolcon tartván gyűlését, azon kormánybiztosként Nagy Gedeont köszönthették, az alsóborsodi egyházmegye korábbi segédgondnokát.²² Meg is választották a szuperintendens mellé világi elnöknek, amit Nagy Gedeon azzal a feltétellel fogadott el a kivételes állapot idejére, hogy mihelyt visszatér a korábbi állapot, addigi alsóborsodi gondnokságát viszi tovább. A miskolci gyűlés nem maradt következmény nélkül, megsemmisítették a világi elnöki kinevezést, hiába tiltakozott Apostol Pál szuperintendens, hogy ezzel nem a korábbi főgondnoki hivatalt állították vissza.²³

A tiszántúli egyházkerület is tartott 1850-ben egy szűkebb körű tanácskozást kinevezett biztos jelenlétében. Itt két feliratot fogalmaztak meg: egy a közügyre vonatkozót (a Haynau-rendelet által eltörölt egyházi autonómia visszanyeréséért) s egyet „foglyaink megkegyelmeztetése iránt”.²⁴

Az előző három református egyházkerülethez képest a dunamelléki szuperintendencia 1850-ben nem tartott gyűlést. Itt Polgár Mihály szuperintendenst még 1849-ben megbíz-

¹⁷ Tóth: *A pápens története*, 550.

¹⁸ *Dunántúli református egyházkerület nyomtatott közgyűlési jegyzőkönyve*. Pápa, 1850. május 27–30.

¹⁹ Österreichisches Staatsarchiv, Verwaltungsarchiv, Akatholischer Neuer Kultus, Evangelischer Kultus, Fascikel 304. 2515/142 1850

²⁰ Az egyházi gyűlésekbe kirendelt biztos különböző elnevezéseivel találkozunk a forrásokban: cs. kir. biztos, országfejedelmi biztos, cs. kir. országfejedelmi biztos, királyi biztos, polgári biztos, de még kormánybiztos formában is előfordul.

²¹ Geringer 1850. április 1. 5696/c rendelete

²² TIREL B-15 Egyházkerületi gyűlések jegyzőkönyvei 1850–1854, 1850. június 20. miskolci gyűlés

²³ TIREL 1. B/LXXI. 32.642/308

²⁴ Barcsa János: *A tiszántúli ev. ref. egyházkerület történelme*. 1-3. köt. Debrecen, 1906–1908. III. 32.

ták, hogy kormányozza az egyházkerületet az „idők kívánata és bölcs belátása szerint”. Ennek eleget téve Polgár naplót vezetett hivatali működéséről, amelyet időről-időre közölt az esperesekkel, hogy az aktuális ügyekről véleményüket kikérje.²⁵ Polgár Mihály 1850 decemberében folyamodványt nyújtott be az uralkodóhoz, melyben kérte a Haynau-rendelet visszavonását, mivel annak érvényben léte alatt érvényesen nyilatkozható és határozható tagokból összehívandó közgyűlés tartásától tiltva vannak. Fájlalta azt is, hogy csak királyi biztos jelenlétében gyűlhetnének össze, mintha összejöveteleik politikai jellegű összejövetelek lennének: „De lealacsonyító is egyszersmind ezen királyi biztos felvigyázása – mert azt láttatik feltenni, hogy a mi gyűléseinkben talán political vitatkozások, a status és uralkodó elleni beszédek foroghatnak fel. Felséges Uram! Én 32 esztendeje, mióta hitrokonaim közgyűléseiben mindenkor jelen szoktam lenni – mint legéltesebb superintendens nem sokára Isten ítélőszéke elébe fogok állni –, de azzal a jó lelki esmerettel, mellyel Istenem ítélő széke előtt megállani kívánok, bátorodom bizonyosságot tenni arról, hogy soha hitrokonim gyűléseiben olyan beszédek, annyival inkább vitatkozások nem történtek, melyeket a legkajánabb irigység is politicaliaknak, status vagy dynastia ellen intézetteknek mondhatna.”²⁶ Hamarosan nyilvánvalóvá vált azonban, hogy csak levelezés útján nem lehet az egyházkerület ügyeit intézni, de nem elegendő néhány egyházi előljáró részvételével tartandó konferencia sem. Az iskolaügyben lépni kellett. (Míg a másik három szuperintendenciában működött főiskola – Debrecen, Sárospatak, Pápa –, a dunamellékiben nem, talán ez is magyarázhatta a gyűléstartásban való hátramaradásukat.) Leo Thun gróf vallás- és közoktatásügyi miniszter 1850. szeptember 7-i rendeletével Magyarországra is kiterjesztette az osztrák tanrendszert, bevezette az „*Organisations Entwurf*”-ot.²⁷ Polgárt a Pest kerületi tanfelügyelőség is sürgette, tegyen lépést iskolaügyben, s a kormányzóság is érdeklődött: eddig talán nem tartottak gyűlést, hogy nincs kinevezett kormánybiztosuk. A világi tisztségviselők részéről is biztatást kapott, hogy hajlandóak tanácskozáson megjelenni, ha az kizárólag a sérelmek orvoslását kérő felirat elfogadása végett ül össze. Végül a szuperintendens kiküldte a meghívókat az 1851. május 5-én tartandó tanácskozásra az espereseknek, az egyházkerület és egyházmegyék gondnokainak, a Pesten lakó assessoroknak. A tanácskozás lefolyásáról Török Pál pesti esperes részletesen tudósít a *Korrajzokban*.²⁸ 1851. május 4-én Pesten az előzetes magánértekezletre összegyűlt gondnokok és világi képviselők kijelentették, hogy a protestáns önkormányzati elv megsértésével jelenhetnének csak meg a másnapi tanácskozáson „bizalmi férfiúi” minőségben, ilyen tanácskozás pedig érvényes határozatokat, törvényes végzéseket nem hozhat. Így a május 5-én Nagy István kormánybiztos, Pest megyei császári királyi törvényszéki elnök jelenlétében megnyitott tanácskozmányon a világi rendből ifj. Polgár Mihály világi főjegyzőn kívül csak Fáy András jelent meg. Egyetlen dolog történt a gyűlésben: Fáy András felolvasta az előzőleg elkészített felségfolyamodványt, s eldöntötték, hogy azt egyházkerületi küldöttség vigye Bécsbe.

²⁵ RL A/1.a 8. k szuperintendensi napló 1849–1853

²⁶ RL A/1.a 8. k szuperintendensi napló 1850–51 31. szám

²⁷ Felkai László – Zibolen Endre: *A magyar nevelés története*. 2. köt. Budapest, 1993. 9–69.; Zibolen Endre: *Az Entwurf*. Magyar Pedagógia, 82. évf. (1984) 2. sz. 149–159.; uő.: *Az Entwurf kiterjesztése Magyarországra*. Magyar Pedagógia, 82. évf. (1984) 4. sz. 423–441.; Gazda István: *A gimnáziumok és a fizika a Bach-korszak Magyarországon*. In: Forradalom után – kiegyezés előtt. A magyar polgárosodás az abszolutizmus korában. Szerk. és a bevezetőt írta Németh G. Béla. Budapest, 1988. 538–549.

²⁸ Török Pál: *Korrajzok a dunamelléki helvét hitvallású egyházkerület életköréből*. Pest, 1858. 7. sköv.

A dunamelléki egyházkerület kezdeményezése, a bécsi deputáció terve hamarosan országos méretűvé nőtt, a másik három szuperintendencia is csatlakozott ahhoz. Annál inkább szükségesnek érezték a református egyházban, hogy az addigi külön-külön készített folyamodványaik után egységesen lépjenek fel, s egészen a trónig menjenek kérésükkel, mivel a testvér evangélikus egyház már megtette ezt a lépést. Az evangélikus egyház első tiltakozó akciójára ugyanis a Haynau-rendelet kibocsátása után sor került. Bauhofer György budai evangélikus lelkész írta le naplójában,²⁹ hogy gróf Tihanyi Ferencnél gyűlt össze néhány befolyosabb protestáns megbeszélni a teendőket. Volt, aki szerint semmit nem kell tenni, még ha harminc évig is tart a kivételes állapot. Mások úgy vélték, folyamodványt kell benyújtani. Ez utóbbiak cselekedtek s aláírásokat gyűjtöttek, de csak lelkészekről, nehogy politikai szándékot tulajdonítsanak a folyamodványnak, s hogy a világiak elvesztett tisztségeik miatt lépnek fel. Ám a főbb világi tisztségviselők egyetértésével történt mindez, a folyamodvány szövegét átolvasta Prónay báró – Bauhofernál Baron P., valószínűleg Prónay Gábor – és egy bizonyos S. udvari tanácsos, akik a stilizálásban, egyes kemény kifejezések enyhítésében közreműködtek. Egy református lelkész (Török Pál?) közreműködésével református részről szintén került aláírás a kérvényre. A nógrádi evangélikus esperesség szlovák lelkészei közül azonban nem egy megtagadta az aláírást. Bauhofer szerint Kuzmány Károly és Kollár János hatására, akik a bécsi kultuszminisztériumban döntő hatást gyakoroltak, egész „szláv klub” alakult a Felvidéken, melynek tagjai elégedettek voltak az egyházi életben bekövetkezett változásokkal.³⁰ A folyamodvány uralkodónak történő átnyújtására Mária Dorottya főhercegnőt, József nádor özvegyét kérték meg, aki mindig készen állt arra, hogy a magyarországi protestánsok érdekében az udvarban közbenjárjon. Ebben az esetben is ezt tette, audienciát kért az uralkodótól, és személyesen adta át Ferenc Józsefnek a folyamodványt. Közvetlenül ennek a lépésnek köszönhető, hogy a protestánsok már elkészült, 101 paragrafusból álló egyházalkotmánya nem került bevezetésre.³¹ A sikeres folyamodáson felbuzdulva – a *Wiener Wanderer* is tudósított a folyamodványról – több evangélikus küldöttség is járt Bécsben. A bányai kerület küldöttségét Mária Dorottya közbenjárására 1850 decemberében fogadta az uralkodó, Felix Schwarzenberg herceg miniszterelnök, Thun, Bach, Thienfield, Schmerling, Krauss miniszterek.³² Ekkor mondotta Tihanyi Ferenc gróf magyarul az uralkodónak a híressé vált mondatot: „Felséges uram, vallást otkrojírozni nem lehet.”³³ A nagy küldöttségjárás azonban azzal a következ-

²⁹ *Bauhofer napló*, 8.

³⁰ Kollár János, Jan Kollar korábban pesti evangélikus lelkész, 1849-től a bécsi egyetem bölcsészeti fakultásán volt professzor. Kuzmány Károly, Karol Kuzmany besztercebányai evangélikus lelkész a honvéd csapatok elől menekült el 1849-ben, miután Windischgrätz hercegtől Zólyom megyei hivatalt fogadott el. Bécsben tartózkodva 1849–1850-ben három memorandumot is készített, melyben a magyarországi protestánsok sérelmeit sorolta fel, legfőképpen azt, hogy a világiak a magyarizmus érdekében az egyházon belül elnyomták a lelkészeket. Schwarz, Karl: *Karol Kuzmány's Memoranden zur kirchlichen Verfassungsgeschichte (1850) und zur aktuellen Lage der Lutheranischen Kirche (1849). Edition und Analyse*. Acta Collegii Evangelici Presovienensis VII. Miscellanea Anno 1999. 89–118.; az 1840-es évek protestáns uniós mozgalmára lásd: Kertész: *Protestáns uniókísérlés*, id. mű.; az evangélikus egyház nemzetiségi megoszlása az évtizedben végig szerepet látszott, különösen majd a protestáns pátens kibocsátásakor, lásd: Deák Ágnes: *„Nemzeti egyenjogúsítás” 1849–1860*. Budapest, 2000. 232–233.

³¹ A minisztériumi tervekről részletesen lásd: Götts, Friedrich: *Die Frage der Protestanten in Ungarn in der Ära des Neoabsolutismus*. München, 1965. 39–40.; Csohány János: *A magyarországi protestánsok az abszolutizmuskori kormányzatok tükrében*. Budapest, 1979. 52–55.

³² *Bauhofer napló*, 14–21.

³³ *Bauhofer napló*, 16.

ménnyel járt, hogy Geringer császári biztos megnehezítelt, amiért a magyarországi hatóságok előzetes beleegyezése nélkül fogadták Bécsben a deputációt. Ilyen előzmények után nem lehet csodálkozni, hogy Geringer mindenképpen meg akarta akadályozni, hogy a reformátusok küldöttsége eljusson Bécsbe. Először a tiszántúli egyházkerület hátrált ki a közös küldöttség-ből, miután Geringertől biztatást kaptak, hogy hamarosan országos gyűlést, *generalis conventet* tarthatnak.³⁴ Erre ugyan nem került sor a következő évtizedben sem, de erre hivatkozva Szoboszlai szuperintendens sorra lemondta a részvételt hivataltársainál.³⁵ Ám a többi egyházkerület sem jutott tovább Geringernél, egymás után kapták az elutasításról szóló rendeleteket.³⁶ A dunamellékiek folyamodványa ellen a legfőbb érv az volt, hogy nem a gyűlésben készült, hanem azon kívül, s ott csak felolvasták.

Az 1851-es felirat megmutatta, hogy a református egyházban sem tétlenül vártak arra, hogy majd a kivételes állapot egyszer véget érven visszatérhetnek korábbi önkormányzatukhoz. Ugyanakkor az is nyilvánvalóvá vált, hogy jóllehet a világi tisztségviselők korábbi hivatalai megszűntek, ők továbbra is jelen voltak az egyházi életben. Igaz, a gyűlésekben nem egyformán vettek részt: volt, aki elfogadta, hogy ezentúl csak világi „bizalmi férfiú” címe alatt jelenhet meg, míg másokat ez visszatartott. Az előbbire példa Pálóczi Horváth Simon, az ungi egyházmegye segédgondnoka, aki az 1852-es gyűlésben kijelentette: „Az egyházmegye közbizodalma tette alám ezen széket, s csak az veheti ki alólam; más hatalom csak szuronnyal vethet ki.”³⁷ A gyűlési aktivitás azonban nem feltétlenül egyezett a világiak tényleges részvételével az egyházi életben. Az előzetesen bejelentett, kirendelt biztos jelenlétében megtartott, jegyzőkönyvet vezető gyűléseken túl a különböző bizottmányok, értekezletek, magántanácskozmányok rendszeres összejövetelei élénkülő egyházi életet mutattak. A dunamelléki egyházkerületben éppen a bizottságok túlzott aktivitása vonta maga után Polgár Mihály szuperintendens neheztelését. 1851-ben ugyanis két egyházkerületi gyűlést is hiába hívott össze, a világiak nem jöttek el: a korábban tárgyalt, májusi gyűlés előtt még csak részt vettek az előzetes magánértekezleten a felirat megfogalmazása céljából, de a szeptemberre meghirdetett gyűléstől már teljesen távol maradtak.

1852-ben az uralkodó magyarországi útja nyújtott kedvező alkalmat a református egyház vezetői számára, hogy Pesten összegyűljenek, és az aktuális kérdésekben országosan egyeztessenek. Szoboszlai Pap István májusban hívta fel hivatalnoktársai figyelmét, hogy a református vezetőknek – miként a katolikus klérus, de az evangélikus atyafiak is teszik – együttesen kellene hódolatukat kinyilvánítani az uralkodó előtt.³⁸ A szuperintendensek világi képviselők kíséretében kívántak az uralkodó előtt megjelenni, de azok, mivel hivatalos egyházi képviselőként nem jelenhettek meg, inkább távol maradtak. A Ferenc Józseffel történő találkozóról a következőt jegyezte fel a dunamelléki szuperintendens: „Június 3-án felmentem Pestre, hol másnap f[ő]t[isztelendő] superintendens Szoboszlai Pap István és Nagy Mihály urakkal (mert f.t. Apostol Pál tiszamelléki szuperintendens úr betegsége miatt

³⁴ Zsoldos Benő: *A protestánsok magatartása és helyzete a bécsi abszolút kormánnyal szemben 1859. szeptember 1-seje előtt*. Sárospataki Lapok, 20. évf. (1901) 7. sz. 133–141., 8. sz. 160–168., itt 139.

³⁵ Dunántúli Református Egyházkerületi Levéltár (a továbbiakban: DTREL) Szoboszlai Pap István levele Nagy Mihályhoz 1851. máj. 25., RL A/1. b Püspöki levéltár 1850–1859 E III. 8., TIREL 1. B/LXXII. 33003/314

³⁶ Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) D 105 Districts-Regierung Pest, Egyházi osztály 1. cs. 13. kútfő 11734/1851

³⁷ TIREL 1. C/LXXXIII. 40.805/193. „A lefolyt nehéz idők gyászos eseményeire vonatkozó adatok az ungi egyházmegyéből”, 1862. ápr. 23.

³⁸ RL A/1. b 1850–1859 E III. 16. Szoboszlai Pap István levele Polgár Mihályhoz

meg nem jelenhetett) értekeztem az ő cs. kir. felségénél leendő tiszteletünk módjáról és idejéről. Abban állapotunk meg, hogy mindenik szuperintendens a kerületbeli s most Pesten lévő világi református urak közül kérjen meg egyet vagy kettőt a velünk jövetelre. Ez nap tehát ebben foglalatoskodtunk – de miután megértettük, hogy a jelen volt világi urak nem hajlandók mostani körülmények közt őfelsége előtt képviselői minéműségben jelenni meg –, 5-ik júniusban csak hárman átmentünk Budára, és magunkat annak helyén beíratuk a tiszteletünk kívánók sorába. Június 6-án d.e. 12 órakor bevezettettünk helytartósági alelnök gróf De la Motte őméltósága által az elfogadási szalába, s ő cs. kir. felsége Albert főherceg kormányzó őfensége és gr. Grünne altábornagy őexc. kíséretében kijövetén szobájából megállott előttünk, s anélkül, hogy f.t. Szoboszlai Pap István úr elmondhatta volna beszédét, elkezdett mindjárt vidám orccával sorra tudakozni bennünket német nyelven nevünkről, lakásunk helyéről, hivatalunk éveiről, egyházkerületünk kiterjedéséről, egyházaink, lelkészeink, főiskoláink számáról. Feleleteinket azzal végeztük be mindnyájan, hogy ajánlottuk egyházainkat, iskoláinkat ő cs. kir. felsége legmagosabb kegyelmébe – ígérvén, hogy mi könyörögni fogunk mindenkor hosszú életéért és boldog uralkodásáért –, s magunkat mélyen meghajtva eljöttünk.”³⁹

Az audienciát követő napon a szuperintendensek gróf Teleki József tiszáninneni főgondnoknál gyűltek össze közös megbeszélésre, melyen több világi is megjelent. Az aktuális kérdés a kánonok ügye volt. Thun vallás- és közoktatásügyi miniszter ugyanis 1852 májusában elrendelte az egyházi kánonok felterjesztését. Nem válaszolhatták erre azt, hogy az utolsó, 1791-es budai kánonok szentesítését, ami azóta is elmaradt, most kéri, mert már az 1840-es években új zsinatra készültek, épp újat alkotni a budai kánonok helyett. (1848-ban sem kérték ezt, amikor erre vonatkozóan megkérdezte őket Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter, aki a Helytartótanácsból örökölt elintézetlen ügyeket kívánta lezárni. Mind az evangélikus, mind a református egyház az 1849-re kijelölt zsinaton akart új, az idő kívánatainak megfelelő törvényeket alkotni.) Nem válaszolhatták Thunnak azt sem, hogy tulajdonképpen a régebbi, a mai viszonyokra többé-kevésbé alkalmazott kánonok szerint működnek. Ezzel csak azt a véleményt erősítették volna, hogy a magyarországi protestánsok teljesen rendezetlen körülmények között élnek. A közös tanácskozáson megállapodtak arról, hogy a kultuszminiszternek adandó válaszban mindegyik egyházkerület felsorolja az 1791:26. törvényig megalkotott kánonokat. Ugyanakkor azt is megírják, hogy 1791 óta ugyanúgy élnek önkormányzati jogokkal, az egyházkerületi gyűlések és a négy szuperintendencia konventi gyűlései időről-időre szabályokat alkottak, melyek forma szerint uralkodói megerősítést nyertek, mivel a jegyzőkönyvek a Helytartótanácsnak beküldetvén, onnan észrevétel nélkül érkeztek vissza. A kánonok bekérése azonban nem jelentette azt, hogy a minisztériumban ténylegesen számoltak volna protestánsok részvételével az új egyházi szabályozás megalkotásában.

1854 tavaszán az uralkodó házasságkötését követően véget ért az ostromállapot Magyarországon.⁴⁰ Ennek kihirdetése azonban nem felelt meg az országos várakozásnak, mely sokkal többet, kormányzati változásokat remélt. Ugyanígy a protestánsok is ráébredhettek arra, hogy az ostromállapot megszűnése nem jelentette törvényes állapotukba történő visszahelyezésüket. A Haynau-rendelet ugyan hatályon kívül került, de a vallás- és közoktatásügyi minisztérium július 3-i rendelete hasonló értelemben rendelkezett. Ennek tizenegyedik paragrafusában azt ígérte, hogy „a magyarországi mindkét hitvallású evangélikusok az 1791-iki 26. törvény cikk 4. §-ának útmutatása szerint, egyházi ügyeiknek legfelsőbb végle-

³⁹ RL A/1. a 8. k szuperintendensi napló 1852–53. 9. szám

⁴⁰ Berzeviczy: *Az abszolútizmus kora Magyarországon*, II. 43.

ges elintézése végett még 1854. év folytatában meg fognak hallgattatni”.⁴¹ A protestáns-ügy rendezése előtt azonban tető alá kellett hozni a Rómával kötendő konkordátumot, így csak 1855-ben térhettek vissza a minisztériumban a protestáns kérdésre. A már kész törvénytervezetről kívánták megtudni, milyen fogadtatásra számíthat az a protestánsok részéről.⁴² Esetleges kifogásaikat, észrevételeiket, javaslataikat előzetesen kívánta meghallgatni a miniszter, s ezzel a meghallgatással azt a látszatot kelthette, hogy az érdekeltek véleményének ismeretében született meg a tervezet. Az 1855. május–júniusban tartott minisztériumi tanácskozásra csak lelkészek kaptak meghívót.⁴³ Evangélikus részről egy szuperintendensi adminisztrátor, egy esperes, két középiskolai tanár és egy bécsi professzor (Toperczer János, a tiszai kerület adminisztrátora, Ostroluczky Mihály nógrádi esperes, Pálffy József soproni líceumi tanár, Kánya Pál pesti gimnáziumi tanár, Kuzmány Károly bécsi teológiai professzor), református részről egy szuperintendens, két esperes, egy bécsi teológiai professzor (Szoboszlai Pap István tiszántúli szuperintendens, Ferenczy József abaúji esperes – a kimentését kérő Apostol Pál szuperintendens helyett, Török Pál pesti esperes, Szeremlei Gábor bécsi teológiai professzor). Egyetlen világi sem kapott meghívót annak a tervezetnek a megvitatására, mely a protestáns egyházak zsinat-presbiteri alapelvét szüntette volna meg. A világiakat teljesen háttérbe szorította, az addigi kettős elnökségből a lelkészi elnök utáni alelnökségre utasította vissza őket. Már nem a törvényhozó zsinat volt a tervezet szerint a legfelsőbb szerv, hanem az *Oberconsistorium* vagy *Oberkirchenrat*, melynek tagjait az uralkodó nevezi ki élethossziglanra, állami fizetéssel. Az egyházak addigi területi beosztását is megváltoztatta a rendelet, a négy-négy egyházkerület helyett hatot-hatott kellett szervezni. A minisztériumba meghívott bizalmi férfiak nem rejtették véka alá, hogy ez a tervezet nem számíthat kedvező fogadtatásra, azonban Thun nem számított arra az egységes elutasításra, melyben az 1856-ban kiadott, *Entwurf* néven elhíresült törvénytervezet részesült.⁴⁴ A szuperintendensek a miniszteri kísérőlevéllel kézhez kapták az *Entwurf* többszáz német nyelvű példányát, hogy az egyházkerületi gyűlések tegyenek arról nyilatkozatot. Engedélyt kaptak annak lefordítására, kinyomtatására s közzétehetők határozataikat a sajtóban a politikai vagy heti lapok kivételével. A négy református egyházkerületi gyűlés egyöntetűen az *Entwurf* ellen nyilatkozott. (Tiszántúli egyházkerület: 1856. október 5. Debrecen; dunántúli egyházkerület: október 20. Komárom; dunáninneni egyházkerület: október 27–29. Pest; tiszáninneni egyházkerület: november 11. Miskolc.) Zsinatot kérő feliratot fogalmaztak és deputációt neveztek ki, hogy azt Bécsbe vigye. (A egyházkerületek azt tervezték, hogy egyesítik a négy kerületi deputációt és közös folyamodványt nyújtanak be.) A deputáció tagjaiként – miként a gyűlésekben is jelen voltak – szép számban világi küldöttest neveztek meg. Általánosságban elmondhatjuk, hogy a világi képviselők aktivitása megerősödött. A dunamelléki egyházkerület gyűléséről a Pesti Napló közölt tudósítást október

⁴¹ Állam, egyház, vallásgyakorlás Magyarországon 1790–2005, 200–201.

⁴² A minisztériumi tervekről lásd: Gottas: *Die Frage der Protestanten*, 52–53.; Csohány: *A magyarországi protestánsok*, 74–77.

⁴³ A tárgyalásokról lásd: Gottas: *Die Frage der Protestanten*, 52–53.; Csohány: *A magyarországi protestánsok*, 74–77.; Szoboszlai Pap István naplóját közölte Tóth Sámuel: *Bécsi tanácskozás a magyarországi protestáns egyház szervezete ügyében 1855. május 16–június 19-ig*. Az illető egyházkerületi jegyzőkönyvek és Szoboszlai Pap István feljegyzéseiből összeállította Tóth Sámuel. Debrecen, 1894.; Török Pál naplójegyzetei RL C/93 Török Pál iratai Entwurf

⁴⁴ Az Entwurf néven elhíresült törvénytervezet nyomtatásban is megjelent: *Entwurf zu einem Gesetze über die Vertretung und Verwaltung der Kirchen-Angelegenheiten der Evangelischen beider Bekenntnisse in Königreiche Ungarn in der Serbischen Woidwodschaft und dem Temescher Banate*. Pest, 1856.

29-i és 30-i számában I. J. szignóval (Irinyi József), nemcsak a határozatot közölve, hanem beszámolva az ülés lefolyásáról is.⁴⁵ A dunamelléki egyházkerületben ez volt az első kerületi gyűlés 1849 óta, amelyben a világiak megjelentek. Sőt első teendőként, a gyűlés törvényes voltának feltételeként betöltötték a világi elnöki széket gróf Teleki Sámuel főgondnokkal. A jelen lévő kormánybiztos természetesen tiltakozott ez ellen, amit gróf Ráday Gedeon visszautasított, mondván, nem a főgondnoki hivatalt állították vissza, csak a gyűlés idejére választottak világi elnököt. Teleki is jegyzőkönyvbe vétette nyilatkozatát: A körülmények kényszerítették arra, hogy főgondnokként – ebben a tisztségben jelenleg az egész országban utolsóként⁴⁶ – nem tette az elmúlt években, mi feladata lett volna, nem az akarat hiányzott nála, hanem lehetetlen volt főgondnokként működnie.

Míg a református egyházban az *Entwurf* egyháziak és világiak egységes fellépését – zsinatkérés és deputáció kinevezése – segítette elő, sőt az előző évekhez képest a világiak erőteljesebb megnyilvánulását eredményezte,⁴⁷ addig az evangélikus testvéregyház nemzetiségi megosztottsága egyre inkább szembetűnővé vált. Az egyik oldal „minden üdvöt” a törvénytervezettől várt, a másik éppen a „protestáns egyház sírját” látta benne.⁴⁸ A minisztérium taktikája azonban, mely a válaszdás idejét rövidebbre szabta (szeptemberben kapták meg a tervezetet, november közepéig kellett válaszolni), célt tévesztett. Az ellenzőknek nem volt szükségük nagyobb szervezkedésre, támogatóinak viszont éppen az ehhez szükséges idő hiányzott. A már hét éve adminisztrátorok által irányított evangélikus egyházkerületi gyűléseken az ellenzők kerekedtek felül, s a minisztérium legnagyobb csodálkozására elutasították a törvénytervezetet. Az *Entwurf* elvetésének hátterét, a színpalak – a kerületi gyűlések – mögötti eseményeket világította meg az a protestáns szerzőtől származó helyzetfelmérés, mely az *Entwurf* pesti fogadtatásáról számolt be: A protestáns egyházszervezet kérdése élénk mozgást indított el egyházunkban a világiak között, s ez jelenleg a politikai tevékenység fő tárgya.⁴⁹ Mióta a kultuszminisztérium a törvénytervezetet kiadta, különböző kisebb konferenciákat tartottak a protestánsok Pesten Török Pál református lelkésznel, Fáy András író és publicistánál, Kubinyi Ágostonnál, a Nemzeti Múzeum igazgatójánál, báró Podmaniczknál [János], vagyis pontosabban vejénél, Radvánszky Antalnál, aki a forradalom idején Zólyom megye főispánja volt. Ezekon a konferenciákon részt vettek: báró Prónay Albert, Pest megye volt adminisztrátora, báró Prónay Gábor, Székács József evangélikus lelkész, gróf Ráday Gedeon, gróf Teleki Sámuel, Ballagi Mór professzor, Tóth Lőrinc író, Patay József, báró Podmaniczky Frigyes író, Bertha Sándor ügyvéd, Szőnyi Pál, aki nevelőintézetet működtetett, Ágoston József ügyvéd és mások. Ezekon az összejöveteleken tárgyalták meg, hogy milyen irányt vegyenek az *Entwurf*-ról folyó tárgyalások országsszerte,

⁴⁵ Pesti Napló, 1856. okt. 29-i és 30-i szám, ennek alapján Berzeviczy: *Az absolutismus kora Magyarországon*, II. 42.; a gyűlés lefolyásáról Török Pál vázlatos feljegyzése. RL A/7 Pesti egyházmegye 1. doboz, RL A/1. b 1850–1859 G 75.

⁴⁶ Báró Vay Miklós tiszántúli főgondnok még 1849-ben lemondott hivataláról. Pázmándy Dénes dunántúli 1854-ben, gróf Teleki József tiszáninneni főgondnok 1855-ben halt meg. Az utolsó maradt gróf Teleki Sámuel is elhunyt a következő évben, 1857-ben.

⁴⁷ Gróf Ráday Gedeon szájából hangzott el a pesti gyűlésben: „holmi Entwurfok útján” velük ne tárgyaljon a kormány. RL A/7. 1. d.

⁴⁸ *Bauhofer napló*, 97.

⁴⁹ „Die Organisation unserer protestantischen Kirche ruft jetzt eine lebhaftere Bewegung bei unseren führenden Herren. Dies ist gegenwärtig der Hauptgegenstand der politischen Thätigkeit.” Ismeretlen protestáns jelentése, 1856. szept. 20. Haus-, Hof- und Staatsarchiv Außenministerium, Informationsbüro BM 276/1856, Magyarországi és erdélyi protestáns egyházak helyzete. Több irat együtt, mind 1856-ból, több jelentés Joseph Protmann pesti rendőrfőnöktől.

nehogy a különböző konzisztóriumok és szuperintendenciák ellentétesen nyilatkozzanak. Azért is volt fontos a konferenciákon erről határozni – folytatta a szerző –, mert az ország különböző részeiből olyan levelek érkeztek, melyek éppen a koordinációt kívánták. Az általános vélemény azonban az volt, hogy az *Entwurf* – bár az egy évvel korábbi miniszteri tanácskozáson elhangzott javaslatok közül néhányat átvett – sokkal rosszabb helyzetbe juttatná a protestánsokat, mint korábban (1848-ig) voltak.

Az *Entwurf* elutasítása nagy ösztönző erőt jelentett a magyarországi protestáns egyházi közélet megélénkülésében. Ennek első látványos megnyilatkozása a reformátusok 1857-es bécsi deputációja volt, melyről még az előző év őszén határoztak az egyházkerületi gyűlések. A küldöttség bécsi útjának megszervezését, az audiencia kieszközlését Gyürky Pál dunántúli delegátus vállalta magára.⁵⁰ A többször megakadó előkészületek után (az ősz folyamán Ferenc József Észak-Itáliában tartózkodott, majd tervezett magyarországi útja miatt vált kérdésessé: miért menjenek Bécsbe, ha itthon is az uralkodó elé járulhatnak) egy Pesten tartott konferencia néhány tekintélyesebb református részvételével határozott az utazásról.⁵¹ A küldöttséget 1857. április 20-án fogadta az uralkodó. A deputáció tagjai a három egyházkerületből (a tiszáninneni egyházkerület szervezési nehézségek folytán kimaradt): Nagy Mihály szuperintendens, Báthori Gábor helyettes szuperintendens, Balogh Péter helyettes szuperintendens, Gyürky Pál, Lónyay János, Lónyay Menyhért, Zsoldos Ignác, Hubay József, Sárközy Kázmér, Sárközy József, Tisza Kálmán, Vályi János, Máriaassy Béla, Teleki Gyula, Vay Dániel, Gyürki Ábrahám, Révész Bálint egyházkerületi főjegyző, Benedek Lajos esperes, Széki Béla esperes, Nagy Zsigmond esperes, Dobos János lelkész, Ballagi Mór tanár. Az uralkodó előtt Lónyay János olvasta fel a kérelmet, melyre Ferenc József kegyesen válaszolt: „Kérelmeiket figyelmesen megfontolván, látni fogom, mennyire teljesíthetem kívánságaikat. Legyenek meggyőződve, hogy én helvét hitvallású alattvalóimnak csak javát kívánom, ellenben elvárom, hogy önök is nekem igaz bizodalommal és hív ragaszkodással megfeleljenek.”⁵² A deputáció felkereste Bach belügyminisztert is, kérve ügyük pártfogását. Thun kultuszminister Béctől távol lévén, egy napot vártak rá, de 21-én sem érkezett vissza, ezért a küldöttség hazautazott. Bizakodtak abban, hogy útjuk nem volt hiábavaló, a kért zsinatot hamarosan engedélyezi az uralkodó. Berzeviczy Albert beszámol arról, hogy Ferenc József 1857-es magyarországi útja előtt a kormány igyekezett intézkedéseivel biztosítani az uralkodó kedvező fogadtatását.⁵³ A hangulatkeltés jól sikerült, mivel a magyarországi közvélemény arról nem értesült, hogy az előzetes minisztertanácson eldöntötték, csak olyan kedvezmények adhatók, melyek a kormány elveivel összeegyeztethetők. A hangulatkeltés része volt vagy sem, hírlapok útján mindenesetre elterjedt, hogy az uralkodó magyarországi tartózkodása alkalmas ad majd a protestánsok zsinatának engedélyezésére.⁵⁴ A reménykedők mellett voltak azonban olyanok is, akik óva intettek a túlzott várakozásoktól. Vay Miklós például úgy vélte, a zsinattartásra nincs sok remény, bécsi barátainak tudósítása szerint annak ideje még távol van.⁵⁵

⁵⁰ Tóth: *A pápens története*, 587.

⁵¹ RL C/93 Török Pál levelezése 1598. Balogh Péter levele Török Pálhoz. Debrecen, 1857. márc. 30. A résztvevőkről közelebbit nem tudni: csak világiak vagy lelkészek is részt vettek?

⁵² Dunántúli református egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyve. 1857. szept. 15–18. Komárom., 62. pont.; a feliratot és az uralkodó választát Ballagi Mór külön is kinyomtatta (Pest, 1857.).

⁵³ Berzeviczy: *Az absolutismus kora Magyarországon*, II. 112–113.; az uralkodó útjáról lásd még: Nemeskürty István: *Parázs a hamu alatt*. Budapest, 1998. 208. sköv.

⁵⁴ Berzeviczy: *Az absolutismus kora Magyarországon*, II. 142. Pesti Napló, 1857. ápr. 18-i száma alapján.

⁵⁵ RL C/93 Török Pál levelezése 1538. Br. Vay Miklós levele Török Pálhoz. Tálya, 1857. febr. 26.

Akár sokat reméltek, akár nem, a protestánsok felkészültek az uralkodó magyarországi útjára. Az evangélikusok körében Prónay Gábortól származott a gondolat, hogy az evangélikus egyház nagyszabású módon nyilvánítsa ki hódolatát Budán az uralkodónak.⁵⁶ Csak a bányai kerület 116 képviselőt nevezett ki. A reformátusok szintén készültek Budára, küldötteket neveztek ki, szállást foglaltak le stb. 1857. május 4-én került sor az uralkodó ünnepélyes fogadására a budai Várban, a következő két napon a protestáns küldöttségek megjelentek az uralkodó előtt. A május 5-re meghívó leiratban „*evangelische Geistlichkeit*” szerepelt, ami félreértést okozott, mivel nem értették, miért csak a lelkészeket akarja fogadni az uralkodó.⁵⁷ A protestánsok szándékosságot feltételeztek amögött, hogy a lelkészi és világi elemet el akarják egymástól választani, az egyház katolikus fogalmát akarják a protestáns egyházakra alkalmazni. Prónay Gábor kifejtette gróf Grünének és gróf Almássy Móricnak, hogy a papság egyedül nem képviselheti érvényesen az egyházat.⁵⁸ Az ügy megoldásaként az uralkodó 5-én fogadta a protestáns lelkészeket, majd másnap, a tulajdonképpeni audiencián az egyházat mint testületet, világi és lelkészi képviselőit együttesen. A két protestáns felekezet küldöttségei külön-külön járulhattak az uralkodó elé. Az evangélikus küldöttség hetvenkét lelkészből és körülbelül ugyanennyi világitól állt. A tisztelgő beszédre adott magyar nyelvű válaszában Ferenc József azt az „örvendetes ígéretet” tette, hogy mihamarabb lehetséges lesz a zsinattartás. Az utánuk fogadott reformátusok szintén kegyes választ kaptak: „...a protestáns egyház ügyei atyai gondoskodása tárgyai”. A küldöttségek még aznap Albrecht főherceg kormányzó előtt is tisztelegtek, aki szintén kedvezően fogadta őket, különösen elégedett volt az evangélikus delegáció népes számával. Mindenki a hamarosan bekövetkező kedvező fordulatban reménykedett.

A zsinat engedélyezése azonban váratott magára, így újabb deputációk járultak az uralkodó elé. A dunamelléki református egyházkerület 1858. májusi közgyűlésében arról határozott, hogy mivel tavalyi feliratukra nem érkezett válasz, megismétlik kérésüket, és annak hangsúlyosabbá tétele, illetve biztosabb sikere érdekében küldöttség útján juttatják el azt az uralkodóhoz. Nem akármilyen deputációra gondoltak, harmincnál több világit és huszonnyolc egyházit neveztek meg delegáltaként, sőt tervezték, hogy a többi kerületet is csatlakozásra hívják fel. Először azonban az engedélyt kellett megszerezni a Bécsbe utazáshoz. Az 1857-es bizakodó légkörnek ekkorra már nyoma sem maradt. Az egyházkerületi gyűlésre első alkalommal neveztek ki katolikus vallású biztost, a deputáció engedélyezése pedig egyre késett, előbb a névsort kérte be Albrecht főherceg, majd a létszámot maximalizálta tizenkettőben. Ezután az audiencia időpontja csúszott egyre későbbre, egészen november végére, amikor az ünnepek közeledtével a lelkészi tagok már nem lehettek távol gyülekezeteiktől.⁵⁹ Így a deputáció terve 1858-ban megghiúsult.⁶⁰ Az őket megelőző bányai evangélikus egyházkerületi küldöttség azonban még eljutott az uralkodóhoz. Zsedényi Ede Bécsből tudósította Vay Miklóst, hogy a gróf Tihanyi Ferenc vezette deputációt május 17-én fogadta Ferenc József. A küldöttség (Tihanyi, Prónay Gábor, Podmaniczky László, Lajos és Ármin,

⁵⁶ *Bauhofer napló*, 103.

⁵⁷ RL C/93 Török Pál levelezése 1563. Székács József levele Török Pálhoz. Pest, 1857. máj. 4.

⁵⁸ *Bauhofer napló*, 105.

⁵⁹ A deputáció előkészületeiről az egyházkerületi gyűlésekben számoltak be. RL A/1. a. 8. k 1858. szept. 6–14., 1859. máj. 2–8.

⁶⁰ Rogge téves adatát veszi át Berzeviczy, és teszi májusra az audiencia időpontját. Rogge, Walter: *Oesterreich von Vilagos bis Gegenwart*. 1-3. Leipzig–Wien, 1872–1873. II. 502: „*der Convent helvetischer Confession der Kirchendistrikte diesseits der Donau an den Kaiser abschickte, [...] 26. Mai. 1858 [...]*”; Berzeviczy: *Az absolutizmus kora Magyarországon*, II. 145–146.

valamint öt esperes) a legújabb vallási sérelmeket – áttérések, reverzálisok, katolikus ünnepek megtartásának kényszerítése – panaszolta el, meglehetősen „csípős hangon”. Tihamyi emlékeztette Ferenc Józsefet adott szavára, hogy az ostromállapot megszűntével a protestánsokat visszahelyezi törvényes jogaikba. Az uralkodó azt válaszolta, „ez ügy befejezését ő is óhajtja, ez most munkába vétetett, és az önök hozzájárulásával eszközzésre fog vétetni”.⁶¹ A vallás- és közoktatásügyi minisztériumban valóban lázas munkával igyekeztek mielőbb kidolgozni az új egyházalkotmányt, de az a tervezettnél tovább tartott, és nem készült el az itáliai háború előtt.⁶² A fegyverszünet megkötése után a birodalom belső rendjének megszilárdítását a kormány a protestáns pátenssel kívánta elérni.⁶³ A tervbe vett megszilárdítás helyett azonban éppen ellenkezőleg, a belső szétzilálódás következett be. A „vallásüldözés”⁶⁴ a kormányzattal szembenálló erőknél adott fegyvert a kezébe, és egyúttal elősegítette a különböző ellenzéki csoportosulások egymásra találását. A protestáns pátens kiadásakor már nem arról folyt a vita, hogy az új egyházi szervezet jobb lenne vagy sem az addiginál. Az 1856-os *Entwurf* elutasításakor mind az evangélikus, mind a református egyház kinyilvánította, hogy egyházszervezetük rendezését belügynek tekintik, melyről csak zsinat rendelkezhet. A pátens kiadása azt jelentette, hogy korábbi kéréseiket a kormány semmibe vette, az addig ideiglenesen felfüggesztett autonómiájukat végleg elveszítik. Az egyházon belüli törésvonal az autonómia kérdése, értelmezése mentén húzódott: ki alkotja az egyházi törvényeket, az autonóm zsinat és az uralkodó szentesíti az ott hozott kánonokat, vagy az uralkodó kiadhat törvényt az egyházi szervezetről?⁶⁵ Mindkét protestáns egyház, különösen a református számára egyértelmű volt, hogy csak az első válasz elfogadható. Csak az volt a kérdés, hogyan lehet visszautasítani egy pátentet, egy nyílt parancsot, és ez milyen következményekkel fog járni. Első lépésben az egyházkerületi gyűlések nyilatkoztak, és kérték a protestáns pátens felfüggesztését.⁶⁶ Felirataikban megfogalmazott érvelésük szép példája a kecskeméti református egyházmegye felségfolyamodványa: „A kegyelmes nyíltparancs nekünk egy törvényt adott, melyben talán minden megvan; megvan a fejedelemnek szava és jóakarata, megvan a teljes törvény, megvan a nagyra és kicsinyre kiterjedő gondos figye-

⁶¹ *Emléklapok báró Vay Miklós életéből*, 449–451.; Zsedényi Ede levele. Bécs, 1858. máj. 18. Zsedényi éppen a bányai deputáció erőteljesebb fellépése miatt kételkedett abban, hogy a dunamelléki küldöttség majd pünkösöd után nyer-e audienciát.

⁶² Gottas: *Die Frage der Protestanten*, 72–78.; Csohány: *A magyarországi protestánsok*, 104–111.

⁶³ Az 1859. szeptember 1-jei pátens és az azt követő szeptember 2-i miniszteri utasítás megjelent a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1859. évi 38-39-40-41. számában. 985–993., 1009–1020., 1041–1048., 1069–1077. „Császári nyílt parancs 1859. szept. 1. A két hitvallású evangélikus egyház belső szerkezetét, iskola és oktatásügyeit és államjogi helyzetét illetőleg, Magyar-, Horváth és Tótországban, Szerb vajdaság és Temesi-bánságban és a katonai határőrvidéken.”; *Állam, egyház, vallásgyakorlás Magyarországon*, 215–230.: csak a protestáns pátens szövege.

⁶⁴ Bauhofer naplója szerint 1850-ben még volt hatása Ferenc Józsefnél Mária Dorottya főhercegnő szavainak, aki azzal érvelt a felülről bevezetett egyházalkotmány ellen, hogy a protestánsüldözés szomorú következményét nem egy európai dinasztia megérezte. *Bauhofer napló*, 8–11.

⁶⁵ A pátens ellenzői voltak az autonomisták, elfogadói az úgynevezett pátentisták. Az utóbbiak az evangélikus egyházban voltak jelen. A reformátusoknál, ha szórványosan egyes egyházközségekben a lelkész vagy a presbitérium elfogadta a pátentet, ez elenyésző kisebbség volt, mely nem képviselt külön irányzatot. A pátentista és autonomista irányzat közötti harcra, követőinek összetételére lásd: Gottas: *Die Frage der Protestanten*, 84. sköv.

⁶⁶ A legelső tiltakozó gyűlésről a tiszai evangélikus egyházkerületben, Zsedényi Ede fellépéséről több helyen lásd: Zsilinszky: *A magyarországi protestáns egyház*, 698. sköv.; Berzeviczy: *Az abszolutizmus kora*, III. 10–12.; Gottas: *Die Frage der Protestanten*, 85–88.; Csohány: *A magyarországi protestánsok*, 118–119.

lem, – megvan újonnan születendő egyházunk és ennek szervezetének egész alakja, csak egy nincs meg benne, Felséges Urunk! És ez az egy: a jogalap, – mely egyedül képes protestáns egyházi törvényt életrevalóvá tenni – s az egyetemes protestáns egyház akaratából és lelkéből keletkezés; mert ez egyházunk kellő befolyása nélkül fogantatott és lett világra. Ezért nyíltan és minden leplezés nélkül megmondva, anélkül, hogy a Felséged által adott törvényt bírálni akarnók vagy mernők, van az említett egyházi törvénynek, mint Achilles testének egy igen kényes helye, mely annak halála magvát magában rejti, ez a kényes hely, mint hajdan Achilles testén éppen az, hol ahhoz Felséged magas kormánya világi kézzel nyúlt és annál fogva lehetlenné tette, hogy azt az egyház akaratának örökítő ereje merőben és éltetve átjárhatta volna. Nyíltan és minden leplezés nélkül kimondjuk, hogy egyházunk – mely békekötések, országos törvények és magának a Krisztus evangéliumának lelkére épült – egyedül olyan egyházi törvények paizsa alatt lehet boldog és nyugodt, egyedül azokat képes lelke meggyőződésében elfogadni, melyeket maga hozott, és a törvényes fejedelm helybenhagyása megszenteltetett.”⁶⁷ A szeptember végén, október elején addigi formájukban tartott egyházkerületi gyűlések – mindenütt a világi képviselők erőteljes részvételével – még hivatkozhattak arra, hogy az új kerületi beosztásnak, a hat-hat új szuperintendencia megszervezésének majd a pátens életbe lépése után (amit reméltek, hogy elkerülnek) kell megtörténnie. Mivel ezek a gyűlések nem a pátens szerinti szervezéshez kezdtek hozzá, hanem annak a zsinat engedélyezéséig történő felfüggesztését kérték, a minisztérium pótlólagos rendeletben mondta ki, hogy az addigi szuperintendenciák többé nem léteznek, így gyűlést sem tarthatnak. Ezt az október 8-i rendeletet követte 22-én a következő, mely szerint minden 1859. szeptember 1-je előtt beadott felirat a protestáns pátenssel elintézettnak tekintendő, az utána benyújtottak pedig mint nem létező egyházkerületek által készítették törvénytelenek. Egyértelművé vált a helyzet: minden tiltakozó akció ezután törvénytelen cselekedetnek számított. És mégis az a mintegy háromnegyedévig tartó időszak következett, melyet pátensharcnak nevezett el az utókor.⁶⁸ Révész Imre „Magánészrevételei”,⁶⁹ a sárospataki országos népiskolai értekezleten megfogalmazott „Utasítások”⁷⁰ kijelölte az egyházkerületek számára követendő utat. Eszerint az egyházkerületi gyűlések a régi formában megtartandók, és csak a fegyveres erőszaknak engedve oszolhatnak fel. Ha a szuperintendens vonakodik a törvényes gyűlést megtartani, a kánonok értelmében az esperesi, gondnoki kar hivataláról leteszi, és helyét a hivatalban legidősebb gondnok veszi át. Ha valaki a kormány megbízásából hív össze gyűlést, azon a meghívottak csak tiltakozásukat kifejezni jelenjenek meg. Bárki, aki akár gyűléstartásra, akár a pátens elfogadásának

⁶⁷ RL A/1. b 1850-59 Z 1859. 249 Kecskeméti egyházmegye felségfolyamodványa az 1859. november 10-i pándi gyűlésből

⁶⁸ Szatmári Judit: *A református egyház protestáns pátens elleni küzdelme*. In: Baráth Béla Levente – Fürj Zoltán (szerk.): *A protestáns pátens és kora. Tanulmányok és források a pátensharc 150. évfordulója alkalmából*. Debrecen, 2010. 31–69.

⁶⁹ *Révész Imre munkái a pátens korából 1859–1860*. Szerk. Révész Kálmán. Budapest, 1900. 21–55.; Révész Imre, ifj.: *Révész Imre élete 1826–1881*. Debrecen, 1926. 72. sköv.; Révész Imre, ifj.: *Fejezetek a Bach-korszak egyházpolitikájából*. Budapest, 1957. Kósa László ifj. Révész Imre két műve, a *Fejezetek a Bach-korszak egyházpolitikájából* (1957) és *Révész Imre élete* (1926) közötti különbségre mutat rá tanulmányában: *A történelem Révész Imre fordulata*. In: uő.: *Művelődés, egyház, társadalom. Tanulmányok*. Budapest, 2011. 408–436., itt: 432.

⁷⁰ *Révész munkái*, 137–139. Az 1858-tól működő népiskolai egyetemes bizottság az egyes kerületek iskolai bizottságából állt, a sárospataki 1859. okt. 30. – nov. 1-jei gyűlés időpontját még a pátens kiadása előtt tűzték ki. Az összejövétel kedvező alkalmat nyújtott a pátens kérdésében is egyeztetni, itt készült el az „Utasítások” Révész Imrétől.

elősegítésére a kormánytól megbízást fogad el, egyházi hivatalát elveszíti. Ezek után az egyházi gyűlések a pátens, de egyúttal a kormány ellen tiltakozó demonstrációk alkalmává váltak. A tiszánineni református egyházkerület november 15-i gyűlését a miskolci avasi templomban kellett megtartani, mivel a mintegy száz egyházmegyei küldöttön kívül „rop-pant számban összesereglett sokaság” jelent meg.⁷¹ A dunamelléki szuperintendenciában Báthori Gábor helyettes szuperintendens inkább lemondott hivataláról, mintsem megtartsa a betiltott gyűlést,⁷² amit december 12-én mégis megtartottak a pesti templomban Ráday Gedeon és Tisza Kálmán előkészítése nyomán. Az 1860. január 11-én a debreceni Kistemplomban megtartott tiszántúli kerületi gyűlés nyílt kormányellenes demonstráció volt.⁷³ Mindeközben a testvér evangélikus egyházat a protestáns pátens elfogadása, illetve visszautasítása két táborra osztotta. Míg a pátentisták szabadon tarthatták meg gyűléseiket és kezdtek neki a pátens szerinti szervezésnek, az autonómistákat a gyűléstartásban megakadályozta a hatóság. A bányai evangélikus egyházkerület 1859. december 15-re, Pestre tervezte kerületi gyűlését. Az elszakadt bács-szerémi esperesség már nem vett részt rajta, és az összehívás ellen tiltakozott több zólyomi, barsi, honti, nógrádi pátens-párti lelkész. Az ennek ellenére megtartani szándékozott gyűlést feloszlatták, a gyűlésre vonatkozó, a sajtóban megjelenő nyilatkozatokat és egyéb nyomtatványokat lefoglalták.⁷⁴ Az evangélikus egyházban a reformátushoz hasonlóan igen fontos szerepük volt a világiaknak az ellenállás megszervezésében. A pátens elleni tiltakozásban a nemzetiségi lelkészekre a délvidéki németek és a felvidéki szlovákok között kevésbé hagyatkozhattak (újverbászi és pozsonyi patentista egyházkerületek megszervezése), így különösen fontossá váltak az evangélikus és református világiak által Pesten tartott konferenciák, ahol a követendő stratégiát megbeszélték. Ezt a „pesti központot” a rendőrség is figyelemmel kísérte, igyekezett megszerezni az onnan terjedő iratokat.⁷⁵ Az evangélikus egyházban elért részsikerek ellenére a kormányzat számára nyilvánvalóvá vált 1860 elejére, hogy valamilyen formában, lehetőleg a pátens elfogadásának látszatát fenntartva, de ki kell hátrálnia az önmaga alkotta csapdából. A fegyveres erőszak nem jelentett megoldást, habár egyházmegyei gyűlések (békés) feloszlására sor került, de több száz vagy akár ezer fős egyházkerületi gyűléssel szemben ezt vérontás nélkül nem alkalmazhatták volna. Maradt a tárgyalás arról, milyen korrekcióval fogadnák el a protestánsok a pátent. A négy református és a bányai evangélikus egyházkerület közös bécsi deputációja ugyan nem jutott az uralkodó elé, de utána annak vezetőit, Vay Miklóst és Prónay Gábort mint magánembereket fogadta Ferenc József, tárgyalt velük Rechberg miniszterelnök, gróf Nádasdy Ferenc és Thun miniszterek.⁷⁶ A vallás- és közoktatásügyi minisztérium utolsó próbálkozásai ellenére – az eddig felülről történő átszervezés helyett az

⁷¹ DTREL Apostol Pál levele Nagy Mihályhoz, Miskolc, 1859. nov. 24.

⁷² Szatmári Judit: *Die ungarländische reformierte Kirche in den Jahren des Neoabsolutismus (1850–1860)*. Südst-Forschungen, 61/62. (2002–2003) 141–169., itt 162. sköv.; uő.: *A magyarországi református egyház a neoabszolútizmus éveiben (1850–1860)*. A Ráday Gyűjtemény Évkönyve XI. Budapest, 2005. 197–225., itt: 219 sköv.

⁷³ Fürj: *Egyházkerületi közgyűlés a Kistemplomban*, 97–128.

⁷⁴ Zsilinszky: *A magyarországi protestáns egyház*, 703–704.; Csohány: *A magyarországi protestánsok*, 130–131.

⁷⁵ MOL D 118 216. cs. III. kútfő, 1486/1860 a központi kormányzóság utasítása Protmann rendőrigazgatónak. 1860. március 13.

⁷⁶ Berzeviczy: *Az absolutizmus kora*, III. 38–42.; Gottas: *Die Frage der Protestanten*, 109–111. A bécsi küldöttség naplóját és feliratát az uralkodóhoz országszerte terjesztették írásban, később nyomtatásban több helyütt is megjelent. *Emléklapok br. Vay Miklós életéből*, 453–465.; *Révész munkái*, 158–167.

alulról, az egyházközségek szintjéről induló szervezést írta elő Thun januári rendeletében, remélve, hogy az egyes lelkészek egyedül könnyebben rábírhatók erre, mint a világiak–egyháziak közös nagy gyűlései – csak a visszavonás maradt egyedüli megoldásként. A felmentett Albrecht főherceg helyébe kinevezett új kormányzó, Benedek Lajos tábornagy is ezt a megoldást javasolta az uralkodónak. Lehetetlennek tartotta Magyarországon az engedelmesség helyreállítását, amíg az ellenállásnak vallási színezetet adó protestánskérdés elintézetlen.⁷⁷ A május 11-i miniszteri konferencia döntött a protestáns pátens „felfüggesztéséről”.⁷⁸ Teljes visszavonásról nem lehetett szó, mivel a pátent elfogadó evangélikus egyházközségeket, egyházmegyéket Thun nem akarta cserben hagyni.⁷⁹ Így az uralkodó – „protestáns alattvalói alaptalan aggodalmait tekintetbe véve” – 1860. május 15-i rendeletével megengedte, hogy a pátens szerint még nem szervezett egyházközségek, egyházmegyék, egyházkerületek szabadon tarthatnak gyűléseket, választhatnak szuperintendens és főgondnokot. Az ezután sorra megtartott egyházkerületi gyűlésekben betöltötték a megüresedett tisztségeket: a tiszáninneni kerületben május 1–3-án Zsarnay Lajos szuperintendens (Apostol Pál szuperintendens a pátensharc alatt, 1860. márciusban hunyt el) és báró Vay Miklós főgondnok; a dunamelléki egyházkerületben Török Pál szuperintendens és gróf Ráday Gedeon főgondnok; a dunántúli egyházkerületben gróf Teleki Gyula főgondnok (Nagy Mihály szuperintendens továbbra is hivatalban); a tiszántúli egyházkerületben Balogh Péter szuperintendens és gróf Degenfeld Imre főgondnok lett.

Az utókor mint hősies időszakra tekintett vissza a pátensharc idejére, résztvevőit, akik a dualizmuskori egyházi és politikai élet irányítói közé kerültek, megbecsüléssel vette körül.⁸⁰ Bár világi résztvevőit, akik részben addig is a politikai színterek aktív szereplői voltak (mint például Vay Miklós), vagy éppen ekkor indult politikai pályafutásuk (Tisza Kálmán,⁸¹ Lónyay Menyhért⁸²), gyakran érte a vád, hogy saját karrierük, kormányellenességük vezette őket az egyházi életben is.⁸³ A pátens-ügyben politika és egyház valóban összefonódott, a pátensharc mégis elsősorban az önrendelkezés, az egyházi autonómia megőrzéséért folytatott küzdelem volt az abszolutista rendszerrel szemben.

⁷⁷ Friedjung, Heinrich: *Benedeks nachgelassene Papiere*. 3. Drezda, 1904. 271.

⁷⁸ Csohány: *A magyarországi protestánsok*, 147., 194–196.

⁷⁹ A protestáns pátent elfogadó, „koordinált” evangélikus egyházközségek, egyházmegyék utóéletéről lásd: Gottas: *Die Frage der Protestanten*, 132., 142–161.

⁸⁰ Baráth Béla Levente: *A pátensharc emléke a dualizmuskori református egyházkormányzói életrajzokban*. In: A protestáns pátens és kora. 131–140. A Dömény József által összeállított és 1882-ben Székesfehérváron kiadott „Zsinati Emlékkönyv” életrajzgyűjtemény alapján Baráth Béla az 1881-es debreceni zsinatnak azokat a tagjait veszi sorra, akik a pátensharc résztvevői voltak.

⁸¹ Tisza Kálmán egyházi szereplése nem a protestáns pátenssel kezdődött. Részt vett az 1857-es bécsi delegációban, publikált az 1858-tól újra megjelenő Egyházi és Iskolai Lapban. Felszólalásai a református gyűlésekben nem kerültek el a rendőrség figyelmét sem, az 1859-es tavaszi gyűlésből jelentette a rendőrség megbízott, hogy Tisza végig mint szónok és indítványozó működött közre, jelentős befolyást gyakorolva az ülés lefolyására. MOL D 4 K. K. Ministerium des Cultus und Unterrichtet: Akten „Ungarn”, „Woiwodina” und „Siebenbüregen” 1848–1860, 47. cs. B 9 tétel Szuperintendensek, konventek 12500/268. 1859

⁸² *Lónyay Menyhért naplója 1860–1861*. S. a. r. Berkes Hajnalka – Laszli Mariann – Nagy Anita. Szerk. Deák Ágnes. Budapest, 2004. Lónyay az októberi diplomával kezdi naplóját, de visszatérve az 1860-as évre, megemlékezik a protestáns pátensről is. Sajátos szemszöge szerint nagy volt a papok ijedelmé, de ő előre tudta, mi lesz a pátens-ügy vége. Uo. 94–95.

⁸³ Tóth Endre: *A kistemplomi „pátensgyűlés” százéves évfordulója*. Theológiai Szemle, 16. évf. (1960) 3. sz. 797–103.

JUDIT SZATMÁRI

A stage for politics? – or the participation of laymen in Protestant convocations during the 1850s

The surrender at Világos on August 13, 1849 marked the beginning of a new era for the Protestant churches in Hungary. Haynau's decree on the "Governance of Protestant churches in state of emergency" issued on February 10, 1850 was a heavy blow to all the Protestant churches and determined their situation for the next ten years. From then on, convocations could be held only if permitted and in the presence of a government commissioner, lay members were excluded from the church government until then, based on the principle of parity, and the offices of church overseer and superintendent were abolished. Although their offices were abolished and they could only participate on convocations as "trustees", laymen continued to actively take part in church life. Former superintendents and overseers frequently exchanged letters, their homes became the meeting points of lay and ecclesiastic members of the church, and they penned petitions to be sent to the monarch. After the 1856 issue of the Entwurf, the draft bill concerning churches, laymen stepped forward, appeared at convocations in growing numbers and got involved in delegations appealing to the court for the restoration of churches to the pre-1848 state. We can witness the peak of their activity during the Patent Controversy after the issue of the Protestant Patent on September 1, 1859. One of the delicate points in the nationwide dissent against the government was Protestant church autonomy, which seemed to be abolished for good by the Protestant patent. Regaining church autonomy – with the suspension of the Protestant patent – was the first sign that autonomy on a political level is something that can also be regained.